

ТИПОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРНО- ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ІСТОРИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

Наталія ПОПЛАВСЬКА (Тернопіль)

ПОЕТИКА ФОЛЬКЛОРНИХ СЮЖЕТІВ У НАРАТИВНІЙ СТРУКТУРІ ПОЛЕМІЧНОЇ ПРОЗИ кіця XVI – початку XVIII ст.

Українська полемічна проза кінця ХУІ – початку ХУІІІ ст. є самобутнім явищем історико-літературного процесу на наших землях. Покликана до життя історичними умовами, літературна полеміка, що модифікувалася з традиційного для нашого письменства з часів Київської Русі жанру ораторсько-проповідницької прози, побутувала переважно у полемічно-публіцистичній формі. Цей чинник наклав відповідний відбиток на вироблення канонів її наративної структури.

За жанровими ознаками вона поділяється на полемічні трактати, памфлети, листи-послання. Але у структурному оформленні цих жанрів простежуються спільні ознаки. Полемісти володіли своїм арсеналом моделювання творів, виробили новий тип проповіді, що удосконалювався у процесі реформ православної освіти на Україні. Основний прийом полеміки полягав у тому, що кожне важливе твердження опонента розчленовувалося на частини, а найслабша ланка його, виділена автором, переконливо “заглушалася” численними аргументами, які спростовували судження опонента. Вправність вести полеміку пояснювалася певним досвідом проведення релігійних диспутів у стінах тодішніх шкіл, а також прилюдних суперечок у церквах, що будувалися на основі правил шкільного курсу риторик, поширених у стінах єзуїтських колегій. Майстерне використання нової академічної словесної техніки поєднувалося також із традиціями красномовства візантійсько-слов'янської школи.

Полемічні тексти переважно будувалися на парадигмі скомпонованих цитат різної структури, тобто, як подвійна оповідь або текст у тексті. Основний план – це авторське апелювання до конкретного адресата (Іпатій Потій “Антиризис”, Клірик Острозький “Отпис...”), до “всіх” (Мелетій Смотрицький “Тренос”, Іван Вишенський “Послання до всіх, хто проживає у землі...”), намагання вести розмову з опонентом, створення розповіді

про ті чи інші події, авторське заглиблення в актуальні проблеми часу.

Емоційний контакт із читачем полемісти досить вдало "налагоджували" за допомогою біблійних, апокрифічних та фольклорних сюжетів, цитат (з юридичних чи історичних джерел), що виконують функцію інтертексту у структурі і за формою можуть нагадувати "вставні епізоди" або органічно "влитися" у текст. Це свідчить про зародкову сюжетну його організацію, що була зумовлена спрямуванням твору у сферу релігійної політики, соціальні та національні відносини. Формою словесного вираження цього було структурування тексту. Автори прагнуть чітко виділити окремі частини, вказати на основні думки у передмові, наголосити на концептуально важливих проблемах. Таким чином цілісна розповідь поступається добірці статей (новел), повідомлень (у "Треносі" Мелетія Смотрицького це "Наука Церкви Східної до всіх загалом", "...До зверхників світських", "...До зверхників духовних", "...До посполитого люду", "...До нинішніх єпископів" та ін.), внаслідок чого текст набуває внутрішньої завершеності незалежно від конфесійної реалізації. Але архетипні чинники, властиві попередній українській прозі, не втрачають сенсу у новому типі тексту. Полемісти конструюють його на основі поєднання різних систем: риторичної, біблійної, фольклорної. Таким чином основний текст взаємодіє з інтерпретаційною частиною, яка у свою чергу виконувала художньо-естетичну функцію.

У полемічній прозі кінця XVI – початку XVII ст. спостерігається інтерес до щедрого цитування Біблії і посилання на церковні авторитети – це данина тогочасній богословській практиці і приписам шкільної риторики, яка вважала цей літературний прийом виявом ерудиції автора і матеріалом, що прикрашає текст. Іпатій Потій звинувачував, наприклад, Клірика Острозького у надмірному використанні "книжної мудрості", що останній "чужим розумом справуючися и позичаючи у людей, чого во лбе не доставало". Такими прикладами у полемічних творах створювалася сюжетна напруга.

У жанровій шкалі інтертексту значне місце займають фольклорні сюжети, наявність яких зумовлена намаганням полемістів промовляти до "посполитих", наблизитися до їх проблем. Міра розвиненості, розгорнутості, докладності їх є різною: сухою схемою оповідання, голим сюжетним кістяком. Може бути й розгорнутою повістю з кількох епізодів-актів, з більш-менш ґрунтовним мотивуванням вчинків персонажів, з розвиненим діалогом. Як на зразок такої повісті, можна вказати на легенду про єдиного папу,

яка опрацьована у полемічній прозі кінця XVI – початку XVII ст. у різних варіантах і “цікава... передусім як у публіцистичний продукт XVI в., написаний в цілях релігійної полеміки” [1].

У структурі легенди виділяється кілька складових: про папіссу Іванну, про Петра гугнивого. Її не могли не знати полемісти і не використати для переконання опонентів у правоті своїх думок. Оповідь про папіссу Іванну, наприклад, була дуже поширена в Польщі і на Україні у XVI ст. А легенда про Петра гугнивого зустрічається у найдавніших літописах при описі вибору віри Володимиром Великим, а також Кормчих книгах XIII – XV ст. З цих джерел дійшла ця легенда до Василя Суразького (“Про єдину віру”). Опрацьовано її у “Пересторозі” невідомого автора та “Апокрисисі” Христофора Філалета.

Значну стильову функцію у структурі тексту полемічної прози відіграють легенди, що в основі своїй мають елемент чуда. Вони емоційно позбавляють опис подій, белетризують публіцистичний стиль, посилюють образність, сприяють дохідливості сприйняття тексту. Традиція введення у текст чуда, надання йому легендарного змісту була відома ще у добу Київської Русі, а найяскравіше проявилася у “Киево-Печерському патерику”. Правда, у літературі середньовіччя видіння чудес було “привілеєм” вибраних з числа киево-печерських ченців людей. У добу XVI ст. з’являються у літературі інші “обставини” видіння чудес. Їх могла спостерігати ширша маса, вони “з’являлися” на очі світським віруючим.

Іван Франко вважав, що залучення до полемічної прози легенд пов’язано із активним засвоєнням реформаційної ідеології Західної Європи. “За почином суспільності західноєвропейської, особливо німецької і польської, охоплює звільна й нашу кожноруську суспільність якийсь дух містичний, якийсь загальний наклін до віри в чудеса і до бачення чудес, якась потреба чудесного на кожнім кроці... Розбуджене реформаційною проповіддю в масах народних почуття доходило до екстази, до візій і віщунства. Чудеса перестали бути привілеєм вибраних і святих; тепер трохи не кожний міг бачити, а то й творити їх. Тому загальному настроєві відповідала й література” [2]. Посилений інтерес до літературної обробки народних легенд про чуда проявився і у середині – другій половині XVII ст. На їх основі створені були “Записки” Петра Могіли, “Тератургіма” Афанасія Кальнофойського, “Небо новое” Іоаникія Галятовського, “Огорсдок Марії Богородиці” Антонія Радивиловського та інші збірники.

Цьому жанру фольклорної белетристики чи не найбільше місця відведено у “Пересторозі”: про “берестейське чудо”, про

висвячення єпископів, про комету. Вплетення їх у канву тексту дуже часто вносило сатиричне забарвлення, а також надавало образам негативного значення (Григорко Загоровський, Іпатій Потій, Терлецький і Балабан). У залежності від конфесійних позицій опрацьована, наприклад, легенда про “берестейське чудо” і у Івана Вишенського (“Послання до єпископів”), і у Петра Скарги (“Синод брестський”), які випередили автора “Перестороги” у часі, і, ймовірно, він перейняв цю традицію у своїх попередників.

У полемічних текстах зустрічається один із найдавніших фольклорних жанрів – казки про тварин. Їх сюжети, як правило, полемістами передаються дуже стисло, здебільшого одним реченням. Наприклад, спростовуючи звинувачення опонента на візантійську патріархію, через незгоди між претендентами на патріарший престол якої турки відняли кафедральну церкву св. Софії в Константинополі, Христофор Філалет у “Апокрисисі” завершує оправдання фразою: “Але хто ж не розумієт, же то одно ключка подобна оней: “баране, колотиш водою!” [3]. Полеміст посилається на казковий сюжет як на загально відомий.

Іншим типом використання казкових традицій у наративній структурі полемічної прози можна вважати розгорнуті сюжети, що охоплювали кілька епізодів. Таким чином оповідь переросла межі повідомлення, афоризму чи сентенції і ставала повноцінним казково-байковим сюжетом. Їм не можна відмовити в художній виразності, динамічності. Прикладом такого типу сюжету є в “Апокрисисі” байка про Вовка і Лисицю, яку Філалет вносить у контекст, дещо змінюючи фольклорну фабулу. Полеміст використовує його для аргументації своєї позиції щодо співжиття в одній єпархії двох владик. Важливо те, що автор не йде шляхом механічного переказування чи цитування фольклорного сюжету, а скомпонував свою. Важливо і те, що гумор байки виразно національний. А заключна частина її нагадує народний дотеп про хитрого чоловіка, що вмовляє спожити в дорозі харчі спочатку свого друга, а потім “кожен своє”. Цей сюжет розроблено в народних інтермедіях у різних варіантах. А у Філалета він набирає політичного підтексту. Такого типу казкові сюжети наявні і у Івана Вишенського, і у Іпатія Потія, що полемізував із Христофором Філалетом у “Антиризисі”.

Участь у створенні полемічного тексту беруть усі структурно-композиційні системи. Проте ступінь художнього оформлення матеріалу залежить від присутності автора, форми якого різноманітні: він звертається до свого опонента, запрошує читача стежити за його розповіддю, вдається до історичних екскурсів, в яких

відчувається суб'єктивна оцінка, цитує достовірні матеріали, інтерпретує фольклорні. Він реальна дійова особа. За текстом можна встановити його уподобання, його позиція виразно відчувається з перших рядків. Він подає свою технологію організації матеріалу та творення образів.

Особливо проявляється авторська індивідуальність у творенні образної системи полемічної прози. Образи у переважній більшості є особами реальними, їх зв'язок із прототипами відкритий: подаються реальні портретні та мовні характеристики, наголошується на місці та часі події.

Поряд із такими типами образів велике значення в естетичному та композиційному оформленні тексту мають образи, що запозичуються за давньою традицією в українському письменстві із фольклорно-апокрифічної системи. Маємо на увазі ліричний образ матері-церкви, що наявний у Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Івана Вишенського. Особливо багатогранний і художньо виписаний він та сприймається як алегорія у "Треносі" Мелетія Смотрицького. Полемісти майстерно користувалися формою народного голосільного речитативу, який зустрічається у думках. А розпачливий епічно-голосільний монолог церкви у "Треносі" Мелетія Смотрицького співзвучний із "Плачем Богородиці", який зустрічається у попередників полеміста (Кирило Турівський, Григорій Цамблак) та фольклорі.

Текст "Плачу Богородиці", в якому описується туга Марії -- Матері Божої, що бачить нелюдські страждання свого розп'ятого сина, практично ніде не виступає самотійно, а входить до складу більших творів, здебільшого заснованих на канонічних Євангеліях, але у яких часто межа між канонічною оповіддю і апокрифом майже стерта.

Важливо, що "Плачі Богородиці", створені в давній українській літературі, і наявні у фольклорі, перебувають у генетичному зв'язку між собою. Письменники-полемісти свої образи церкви-матері та її монологи творили, орієнтуючись на ці зразки, але згідно притаманним своїй епосі художньо-естетичним уподобанням та індивідуальному стилю. Адже плач, "волення" передбачало надію на те, щоб бути почутим, викликати почуття вини і зобов'язати адресата до реального втілення настанов, проголошених у плачі.

Із фольклорного арсеналу полемістами часто бралися народні афоризми, дотепи, фразеологізми, прислів'я, приказки, які виконували важливу стилістичну функцію. Заповнення ними тексту сприяло збудженню уяви "ідеального читача", оскільки автори дорожили його увагою і прихильністю. Мелетій Смотрицький, наприклад, у

“Греносі” надіється, що читач уважно і пильно прочитає книгу для “свого душевного пожитку”.

Народні приповідки, афоризми підсилюють у полемічному тексті ідейну загостреність та художньо-емоційну принадність твору. Особливою колоритністю відзначаються, наприклад, приказки у “Апокрисисі” Христофора Філалета: “Яко посполите мовлять: “зе злого торгу — з ушима додому” [4], “не один ся жид в тых ухвалах крыеть!” [5].

Отже, синтезуючи кілька систем (риторичну, біблійно-апокрифічну, фольклорну), полемісти шукали свої шляхи для осягнення минулого, інтерпретації сучасного, свою модель тексту. Фундаментальну роль у цьому відігравав фольклор, що надавав можливість створити специфічні прийоми в оформленні полемічного тексту, його наративної структури, оповідної манери авторів відповідно до вимог епохи.

Література:

1. Возняк М. Український протипанський памфлет XVI в. “Історія о снѣмъ напѣ римском” // ЗНТШ. 1913. – Т.СХVII–СХVIII – С.256.
2. Франко І. Іван Вишнєвський і сто творів // Зібр. тв.: У 50-и т – К Наукова думка, 1981 – Т.31. – С.208.
3. Філалет Христофор. Апокрисис // Памятники полемической литературы. Русская историческая библиотека. – СПб, 1882, кн. II. – С.1644.
4. Там само. – С.1608.
5. Там само – С.1174.

Анна УЛЮРА (Київ)

Фольклорно-литературные связи в русской литературе конца XVIII века

Конец XVIII века в русской литературе и культуре характеризуется поиском национальной идентичности и почвеннического пути развития. Завершив более чем активный